

Peter Vodopivec*

*Od poskusov demokratizacije (1968–1972)
do agonije in katastrofe (1988–1991)***

»Mi v Jugoslaviji vse do leta 1972 še nismo prišli (do) oziroma zgradili javnega in kulturnega boja mnenj, v katerem bi lahko brez nevarnosti izobčenja, vsak povedal svoje mnenje, oziroma zagovarjal svoje prepričanje o tej ali oni stvari,« si je v letu prisilnega odhoda s političnega prizorišča zapisal v dnevnik Stane Kavčič. Svojo odstranitev in odstranitev t. i. liberalnih reformistov v drugih jugoslovanskih republikah je – prepričan, da je bilo v Jugoslaviji še dovolj »sil, znanja in sposobnosti«, ki bi samoupravljalni socializem lahko popeljale v bolj »kvalitetno in demokratično« prihodnost – doživljal ne le kot osebni polom, temveč tudi kot jugoslovansko tragedijo.¹

Gospodarsko reformo leta 1965 so v Ljubljani in Beogradu razglašali za najgloblji poseg v jugoslovanski gospodarski sistem vse od začetka petdesetih let, precej bolj nedoločni pa so bili pri napovedih njenih političnih posledic. 8. kongres Zveze komunistov Jugoslavije, ki je konec leta 1964 podprl reformno usmeritev k bolj tržno usmerjenemu gospodarstvu, in brionski partijski plenum leto in pol pozneje, na katerem so odstavili Rankovića, sta sicer nedvoumno obsodila »birokratski centralizem« in pozvala k razvoju »samoupravljanja in neposredne demokracije«, kot so to tedaj imenovali, toda politične reforme, ki sta jih sprožila, so težile predvsem k preoblikovanju odnosov v federaciji in v njenih vodstvenih organih, niso pa predvidevale daljnosežnejše pluralizacije političnega življenja in odločnejših sprememb v sistemu političnega odločanja. Javno ozračje se je tako le počasi sproščalo, oblasti pa so se na kritike in pojave, ki so nasprotovali njihovim predstavam in usmeritvam, večinoma še naprej in na vseh ravneh odzivale občutljivo in represivno. Zaostrene gospodarske in socialne razmere, ki so bile posledica spremenjene gospodarske politike, so pri tem poglobljale ne le nasprotja med zagovorniki in nasprotniki reformnih ukrepov v republiških in zveznem političnem vodstvu, temveč tudi v okoljih in gospodarskih panogah, ki

---

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: peter.vodopivec@inz.si

** Svoj pogled na obdobje, ki ga obravnava ta razprava, sem obširneje predstavil v knjigi *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, Ljubljana, 2006–2007, str. 386–421, 464–489, in tam zapisana stališča in ocene tu delno tudi povzemam.

¹ Stane Kavčič: *Dnevnik in spomini (1972–1979)*, Prva knjiga. Ljubljana 1988, str. 71 in naprej.

so se znašle v rdečih številkah in v negotovosti, do kakršne bi – po uradnih izjavah in stališčih – v socializmu nikoli ne smelo priti. Boris Kraigher, eden glavnih zagovornikov in usmerjevalcev reforme, je bil konec leta 1966, dober mesec dni pred smrtjo, že prepričan, da je reforma zaradi pomanjkanja »stvarne idejno-politične podpore« propadla, pod vtisom družbenih in političnih posledic reformne politike pa so se odločnejšemu uresničevanju reformnih ciljev že prihodnje leto odpovedali tudi nekateri najvišji državni organi, npr. zvezna skupščina, in celo vplivni politični voditelji, kot sta bila Edvard Kardelj in Vladimir Bakarić.²

Nemirni dogodki leta 1968 z izbruhi študentskega nezadovoljstva v Beogradu, Zagrebu in precej manj v Ljubljani so občutje negotovosti še povečali in dodatno razdelili zvezne in republiške politične veljake. Na študentski upor, ki je bil v Beogradu ne le najbolj množičen in silovit, temveč tudi, kar zadeva politično kritiko in težnje, najradikalnejši, so nedvomno vplivali študentski nemiri v Nemčiji, Franciji in drugod v Evropi, toda glavni vzrok za proteste so bile socialne, gospodarske in politične razmere doma. Študentske zahteve, ki so jih tako v Beogradu kot Zagrebu in Ljubljani podprli in pomagali natančneje opredeliti nekateri univerzitetni učitelji, kritični do socialnih posledic gospodarske reforme, so bile v tej luči dokaj protislovne. Udeleženci protestov so se na eni strani zavzemali za nadaljnjo demokratizacijo političnega življenja v državi, svobodo tiska in javno odgovornost političnih funkcionarjev in organov, zlasti policije, kar jih je zbliževalo s t. i. komunističnimi liberalci. Na drugi pa so zavračali tržno usmerjene reformne ukrepe, ki naj bi bili glavni krivci za socialno razslojevanje, vse bolj napete nacionalne odnose in brezposelnost kar naj bi Jugoslavijo oddaljevalo od socializma; ti pogledi so jih zbliževali z nasprotniki reform in partijskimi konservativci. Nepričakovana študentska vstaja je s takšno protislovno, vendar nedvoumno protireformno usmeritvijo v napetih političnih razmerah, ki jih je še zaostрила sovjetska zadušitev demokratizacije na Češkoslovaškem, neizogibno bolj krepila nasprotnike reform kot pa njihove privrženec.³ V jugoslovanskem vrhu so demokratične procese na Češkoslovaškem spremljali z deljenimi občutki, saj so bile za jugoslovanske partijske voditelje težnje po politični pluralizaciji, ki bi lahko privedle do večstrankarstva, leta

---

² Jože Prinčič, Neven Borak: *Iz reforme v reformo: slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana 2006, str. 133–135.

³ »V zgodovinsko najusodnejšem nasledku »junjskih dogodkov« – žrtvovanju ekonomije socialnemu ravnovesju – se kaže vsa neobgljenost študentskega gibanja, da bi se uprlo manipulaciji,« je dvajset let pozneje, leta 1988, v »prvomajski« številki informativnega tednika Dela Teleks zapisal Franci Pivec. »Nehote so pomagali zrušiti Kraigherjev projekt uveljavitve realnih cen razvojnih dejavnikov, ki je edini obljubljal pravilno ovrednotenje znanja, česar so si bodoči strokovnjaki tako zelo želeli. Toda sirenski klic kontrareforme je bil preveč vabljev, da bi se zanosni mladinci, ki so se dobesedno preko noči prelevili v politike, ne odzvali. Na padec Kraigherjeve restriktivne ekonomije pa so čakali mnogi: brezposelni, investomani, republiški skrbniki družbenih dejavnosti in končno (po čehoslovaških dogodkih) tudi JNA. In zgodilo se je v imenu mlade generacije ...« Franci Pivec: *Študentarija na ulicah*. V: Teleks, informativni tednik Dela, št. 17–18, 18. 4. 1988, str. 61.

1968 prav tako nesprejemljive kot dobro desetletje prej v času madžarske vstaje in Nagyevega poizkusa preoblikovanja komunističnega režima na Madžarskem.⁴ Sovjetski vojaški vdor na Češkoslovaško pa je bil nesporno tudi opozorilo, da za demokratične spremembe v vzhodnem bloku še ni nobenih možnosti, še več: v Beogradu so se za kratek čas celo (resnično ali le na videz) zbal, da utegnejo Sovjeti nadaljevati kaznovalni pohod in napetosti v Jugoslaviji izrabiti za vmešavanje v njene notranje zadeve. To je okrepilo politično moč vojaškega vrha in zagovornikov državne in partijske enotnosti.

Od leta 1967 (oziroma v Srbiji od leta 1968) do začetka sedemdesetih let so bili na čelu večine jugoslovanskih republik privrženci reform in politične liberalizacije, ki so bili pripravljene na medsebojno sporazumevanje o preoblikovanju odnosov v federaciji, o bolj tržno usmerjeni gospodarski politiki ter demokratizaciji javnega življenja, toda njihovi pogledi na vlogo zveznih političnih ustanov in organov, na mednacionalna razmerja v Jugoslaviji in na gospodarske odnose med republikami so se precej razlikovali. Del zgodovinarjev danes meni, da te razlike niso bile toliko konceptualne, kot so bile rezultat različnih političnih razmer ter različno močnih nacionalističnih pritiskov in socialnih in gospodarskih težav, s katerimi so se v svojem okolju srečevali reformno usmerjeni politiki.⁵ Srbski voditelji so v težnji po obvladovanju srbskega nacionalizma in notranje razdeljenosti odkrito nasprotovali napredujoči slabitvi osrednjih državnih organov ter dokazovali, da odločanja o »modernizaciji« in »demokratizaciji« ne gre prepuščati republiškim vodstvom, saj bi morali reformni procesi, če naj bi bili resnično učinkoviti, zajeti vso državo. »Nobeno zvezno telo naj bi ne bilo le mesto dogovarjanja,« je leta 1970, ko je pred kritiki v lastnih vrstah zagovarjal odločitev o oblikovanju kolektivnega državnega predsedstva, dejal predsednik centralnega komiteja Zveze komunistov Srbije Marko Nikezić. »Kajti ob vsem poudarjanju federalizma vidimo, da je mogoče številne stvari reševati skupno, s sporazumom gospodarstva in republik /.../. Samostojno delovanje v enakopravnih odnosih lahko ustvarimo samo pod pogojem, da je mera vrednosti v vsej državi ista. In da bi se to zagotovilo, so potrebni zapleten instrumentarij in sporazumi ...«⁶ Hrvaški voditelji so se nas-

⁴ Mateja Režek: Odmev madžarske vstaje leta 1956 v Sloveniji in Jugoslaviji. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2006, št. 2, str. 93–104; Peter Vodopivec: Madžarska vstaja leta 1956 v slovenskih in jugoslovanskih očeh. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2006, št. 2, str. 105–116.

⁵ Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, str. 281–310.

⁶ Marko Nikezić: Srpska krhka vertikala. Svedočanstva 15, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2003, str. 187. Stane Kavčič je v svojih dnevniških zapiskih leta 1972 ugotavljal, da je bila Nikezićeva politika »široka, razuma in orientirana na daljše steze« in »ni mogla, niti ni hotela takoj in povsod z disciplino zamašiti usta vsakemu tehnokratu, stalinistu in meščanskemu strokovnjaku«. Kot je menil, je bila Nikezićeva ekipa najboljša, kar je lahko dala tedanja Srbija, čeprav si je želel, da bi »zlasti nekatere ekonomske stvari postavili in izvajali dosledneje«. Gl. Stane Kavčič, Dnevnik in spomini, op. 1, str. 39.

protno odločno zavzemali za nadaljnjo politično in gospodarsko decentralizacijo in posebej za svobodnejše razpolaganje z deviznim zaslužkom, ki naj bi na Hrvaškem (skupaj s turizmom) znašal kar 40 odstotkov vseh jugoslovanskih deviznih prihodkov. V precepu med zveznimi pritiski in rastočo nacionalistično vročico doma so se vse bolj opirali na socialno in nacionalno nezadovoljstvo med hrvaškim prebivalstvom in zaostrovali svoja stališča do federacije in Srbije. Posledica takšnega razvoja so bili ostri spori med Beogradom in Zagrebom, ki so hromili ne le delovanje zveznih organov, temveč onemogočali tudi vsako stvarnejše dogovarjanje in povezovanje med sicer nesporno reformno usmerjenimi voditelji v Srbiji, na Hrvaškem in v Sloveniji.⁷

Slovenska vlada s Stanetom Kavčičem na čelu je poskušala ostati v srbsko-hrvaškem sporu ob strani. Slovenske reformiste je vedno bolj neprikrito spogledovanje hrvaških voditeljev z nacionalisti odbijalo, s srbskimi pa so se razhajali v temeljnih gledanjih na vlogo zvezne države in republik v njej, čeprav jim je bila umirjena srbska politika bližja kot hrvaški nacionalistični populizem.⁸ Slovenija je razgibano leto 1968 in leta, ki so sledila, tako preživela precej manj burno kot Srbija in Hrvaška, saj na Slovenskem obsežnejših manifestacij socialnega, nacionalnega ali političnega nezadovoljstva ni bilo, Kavčičeva vlada pa je uživala široko javno podporo.⁹ Študenti, ki so se v Ljubljani že

⁷ Kot je v leta 2008 objavljenem spominskem zapisu opozorila Latinka Perović, ki je bila v letih 1969–1972 sekretarka CK ZK Srbije in najozlja članica srbskega partijskega vodstva, so bili odnosi med srbskimi in hrvaškimi reformisti sprva »zelo dobri«, z zaostrovanjem odnosov med Hrvaško in Srbijo pa so se ohladili, čeprav so med seboj še naprej »korektno komunicirali«. Z rastjo množičnega gibanja na Hrvaškem in opiranjem hrvaškega vodstva na to gibanje v srbskem vodstvu, ki je razmere na Hrvaškem presojalo z vidika »odnosa sil v Srbiji«, za stališča hrvaških voditeljev pač ni bilo več razumevanja.. Gl. Olivera Milosavljević: Jugoslavija je bila naša prva Evropa – razgovor sa Latinkom Perović. Snaga lične odgovornosti, Svjedočanstva 32, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2008, str. 91–93.

⁸ Kavčič si je leta 1972 zapisal v dnevnik, da je bilo »obnašanje« srbskega političnega vodstva in Nikezića ob hrvaških dogodkih »razumno in dostojanstveno« in je v »mnogočem omogočalo in olajšalo stabilizacijo razmer na Hrvatskem«. Za hrvaško politiko pa je menil, da je kot že velikokrat v zgodovini stavila na »vse ali nič«. »Hrvati se dvigajo in padajo,« je zapisal. »In tako od Zrinjskega in Frankopana, kjer so padle glave, preko madžarske revolucije sredi prejšnjega stoletja ...« in stare Jugoslavije do »Mika in Savke, kjer so zopet letele glave«. Gl. Kavčič, n. d, str. 26, 39.

⁹ V letih 1968 in 1969 sta bili v Sloveniji prvič izvedeni raziskavi v okviru projekta Slovensko javno mnenje, ki so ga zasnovali v leta 1966 ustanovljenem Centru za raziskovanje javnega mnenja pri tedanji Visoki šoli za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Raziskavi leta 1968 in leta 1969 sta anketirane med drugim povpraševali tudi o »osebah političnega življenja v Sloveniji«, ki uživata med ljudmi »največji« ugled, in tako leta 1968 kot leta 1968 je dobil največ glasov Stane Kavčič (več kot Edvard Kardelj); Kavčič leta 1968 16,3%, Vida Tomšič 8,2%, Boris Kraigher 8,1%, Edvard Kardelj 5,9% in leta 1969 Stane Kavčič 36,4%, Edvard Kardelj 25,7%, Vida Tomšič 21,9%, vsi drugi pa precej manj. Raziskava leta 1969 je bila zaradi takšnih rezultatov deležna ostre kritike politike konservativnejših političnih veljakov in v vprašalniku leta 1970/71 vprašanja o ugledu slovenskih političnih osebnosti ni bilo več. Gl. Niko Toš (ured.): Vrednote v prehodu I, Slovensko javno mnenje 1968–1990. Dokumenti SJM. Ljubljana 1997, str. 10, 29–30.

v letih 1964–1965 razmeroma množično vključili v javne razprave o aktualnih političnih, družbenih in gospodarskih vprašanjih, se leta 1968 niso v večjem številu pridružili protestom zagrebških in beograjskih vrstnikov in večinoma niso nastopali z daljnosežnejšimi političnimi stališči in pobudami. V politične polemike so s težnjo po preseganju nacionalnih napetosti v Jugoslaviji in podpori slovenskim reformistom odločneje posegli šele pod vtisom zaostrenih nacionalnih in družbenih razmer v državi ter v času vse bolj odkritih razhajanj med starejšo in mlajšo generacijo slovenskih komunističnih voditeljev v letih 1969–1971 podprli Staneta Kavčiča in okoli njega zbrane reformiste.¹⁰ Tudi odnosi v slovenskem političnem vrhu so se namreč ves čas zaostrovali, saj so starejši politični veljaki s Kardeljem na čelu – kljub prisegnanju na decentralizacijo države, partije in političnega odločanja – vztrajali pri spoštovanju tradicionalne komunistične hierarhije. To sta posebej nazorno razkrili t. i. cestna afera in t. i. afera petindvajsetih poslancev, ki sta bili s svojim razpletom jasno opozorilo ne le slovenskim, temveč tudi reformatorjem v drugih republikah, da imata samoupravljanje in avtonomnost zveznih enot jasno določene meje, o katerih lahko še naprej odloča samo izbrani krog najuglednejših političnih veljakov in nihče drug.

Še večji odpor kot težnje po samostojnejšem odločanju so pri starejših komunističnih voditeljih okoli Tita in Kardelja povzročala gledanja liberalnih reformistov na temeljne reformne cilje: uveljavljanje tržnega gospodarstva in pravne države, politično demokratizacijo in opuščanje komandne vloge partije ter na federalizem, ki bi celo v partiji dosledno odpravljala staro hierarhično vertikalo. Glavna razlika med reformnimi komunisti in njihovimi nasprotniki je bil njihov odnos do političnega sistema, ugotavlja Ivo Banac. Za reformiste je bil sistem elastičen in ga je bilo mogoče nadgrajevati ter na novo razlagati, za njihove nasprotnike pa so bile temeljne predpostavke sistema in njegovega delovanja nedotakljive in o njih ni bilo mogoče niti razpravljati.¹¹ Med reformno usmerjenimi republiškimi vodstvi se je za najradikalnejše spremembe zavzemalo slovensko s Stanetom Kavčičem na čelu, ki je zagovarjalo kar se da svobodno dogovarjanje med republikami, povečanje njihove samostojnosti pri stikih s tujino ter financiranje zveznih organov in ustanov po načelu kotizacije. Kot komunisti so sicer Kavčič in somišljeniki vztrajali, da mora Zveza komunistov v Jugoslaviji obdržati vodilno politično vlogo, a hkrati so menili, da modernizacija političnega in gospodarskega življenja ni mogoča brez učinkovite demokratizacije in pluralnega odpiranja političnega prostora. Njihove zahteve po večji prožnosti in odpiranju zasebni podjetniški pobudi in privatnemu kapitalu pa so, čeprav niso bile povsem nove, že postavljale pod vprašanj nekatera temeljna ideološka izhodišča jugoslovanskega socializma.¹²

¹⁰ Peter Vodopivec: Leto 1964 in leto 1974. V: Nova revija, 1983, št. 13/14, str. 1562–1566.

¹¹ Ivo Banac: Glavni tokovi reformnog pokreta u Hrvatskoj, Snaga lične odgovornosti. V op. 6 n. d., str. 262.

¹² Božo Repe: »Liberalizem« v Sloveniji. Ljubljana 1992, str. 706–719.

Udar zveznega komunističnega vrha, ki je v letih 1971–1972 prisilil reformno usmerjena republiška vodstva k odstopu in jih tako odstranil s političnega prizorišča, v tej luči nikakor ni bil le odziv na skrajno zaostrene hrvaško-srbske odnose ali hrvaško nacionalistično vročico, temveč predvsem poskus vrnitve k nikoli povsem opuščeni leninsko-boljševski izhodiščem in obrazcem. Tito, Kardelj in njuni najbližji somišljeniki so se kljub spremembam v političnih konceptih in miselnosti v dvajsetih letih od jugoslovanskega preloma s Sovjetsko zvezo v kritičnih razmerah konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let znašli na skrajni meji svoje politične prilagodljivosti. Soočeni z rastočimi zahtevami po osvobajanju gospodarstva, družbe in politike od boljševiške, v bistvu še vedno stalinistične dediščine so se – kot je dejal Koča Popović – preprosto prestrašili. Po svoji formi mentis so pač ostajali ujetniki tradicionalnih komunističnih predstav o partiji in oblasti, pri čemer zadnje – kljub več kot dvajsetletnemu priseganju na samoupravljanje in demokracijo – niso bili pripravljene deliti z nikomer, niti z liberalnejše mislečimi mlajšimi sotovariši. »Komunisti se moramo zavzemati z takšno demokracijo, v kateri bo zagotovljena vodilna vloga interesov delavskega razreda,« je na 29. seji centralnega komiteja ZKS 4. novembra 1972, posvečeni političnemu obračunu s slovenskimi reformisti, dejal sekretar njegovega predsedstva Andrej Marinc, ko je Kavčiču in njegovim najbližjim somišljenikom očital politiko, ki naj ne bi bila »v skladu« z usmeritvijo Zveze komunistov. »Vsaka druga demokracija bi bila le navidezna in formalna«, »revolucionarni trenutek, v katerem smo«, pa naj bi terjal »maksimalno mobilizacijo vseh ustvarjalnih sil na razrednih pozicijah in izločitev vsega tistega, kar je krnilo idejno, politično in akcijsko enotnost Zveze komunistov Slovenije«. ¹³ Ponovna uveljavitev partijske enotnosti in odstranitev izpod nadzora vrha jugoslovanske komunistične piramide uhajajočih republiških reformistov je bila pirova (»grenka«) zmaga »starih bogov«, kot je duhovito zapisal Jože Pirjevec. ¹⁴

Vseeno jugoslovanskega režima sedemdesetih let ni mogoče preprosto označevati za »neostalinizem«. Vračanje k staremu boljševškemu političnemu bese-dišču, k ponovni utrditvi komunistične hierarhije in discipline in preganjanju nasprotnikov t. i. samoupravnosocialistične demokracije, ki so ga spremljale množične čistke na vseh ravneh in v vseh pomembnejših javnih in političnih organizacijah in ustanovah, je bilo seveda nesporna značilnost nove politične stvarnosti in svojevrstna »kulturna revolucija«. Toda Kardeljevo vztrajanje pri samoupravljanju in decentralizaciji je preprečevalo vrnitev k centralizmu in zveznim enotam omogočalo, da so ohranile (in celo razširile) ustavno zagotovljene pristojnosti, daleč od boljševških in sovjetskih gospodarskih obrazcev pa je bila tudi gospodarska politika, ki naj bi reformno usmeritev k trgu zamenjala z dogovarjanjem med gospodarskimi partnerji in omogočala oblastni nadzor nad

¹³ Delo, 5. 11. 1972; Komunist, 9. 11. 1972.

¹⁴ Pirjevec, n. d., naslov 18. poglavja, str. 281–310.

gospodarskimi tokovi. Jugoslovanski režim sedemdesetih let je bil v tej luči toga, predvsem pa močno protislovna oblika komunističnega avtoritarizma. Njegova protislovja je slikovito odražala leta 1974 brez kakršne koli stvarne razprave sprejeta zvezna ustava, ki je bila svojevrstna krona Kardeljevih samoupravljalvosocialističnih in boljševisko-proudhonističnih vizij. Kritične Kardeljeve biografije, ki bi natančneje in analitično predstavila njegovo obzorje in misel, še nimamo, njegovi somišljeniki, politični sodobniki in poznejši razlagalci pa so ugotavljali, da se je opiral predvsem na Marxa ter na njegove ideje o odmiranju države in socialistični družbi kot »svobodnem združenju proizvajalcev«.¹⁵ Toda nekateri sodobni avtorji menijo, da je bil projekt »jugoslovanske samoupravne demokracije«, ki ga je Kardelj po sporu z Moskvo oblikoval najprej skupaj z Đilasom in nato z drugimi somišljeniki v jugoslovanskem partijskem vrhu, precej bolj protisloven splet različnih, ne le Marxovih, temveč tudi socialno reformističnih, »revizionističnih« in anarhističnih (zlasti proudhonističnih)¹⁶ idej. Britanski sociolog George Schöpflin je Kardelja, ko je opozarjal na njegovo sposobnost »znanstvenega utemeljevanja« jugoslovanskih političnih obratov in sprememb, zato označil za »ideološkega krojača«.¹⁷

V resnici je bil Kardelj na eni strani trezen realist, ki se je dobro zavedal nevarnosti velikih kulturnozgodovinskih razlik in nacionalnih nasprotij za nadaljnji razvoj Jugoslavije, na drugi pa avtoritaren, neskrupulozen pragmatik, ki je iz srca preziral ustanove meščanske demokracije in trdno verjel v socializem in komunistično gibanje. Jugoslavija naj bi po njegovih predstavah iz šestdesetih in sedemdesetih let postala decentarizirana zveza bolj ali manj samostojnih (deloma nacionalnih) držav s skrajno atomizirano politično in gospodarsko ureditvijo, »samoupravljalško oblastjo« delovnih ljudi in zapletenim sistemom političnega in gospodarskega dogovarjanja. Zadnja, leta 1974 sprejeta zvezna ustava je tako še oslabila federacijo in njene organe, do skrajnosti otežila sprejemanje odločitev na zvezni ravni, z vpeljavo delegatskega sistema razblijnila zadnje iluzije o odgovornosti poslancev volivcem, hkrati pa preprečevala »politični pluralizem«, saj ni dopuščala političnih organizacij, ki ne bi bile pod okriljem (tj. nadzorom) Zveze komunistov. Ta je – kot edina »organizirana sila

¹⁵ Gl. Milovan Djilas: *The Unperfect Society: Beyond the New Class*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1969, str. 220–223. Franc Šetinc: *Misel in delo Edvarda Kardelja*, Ljubljana, 1979, str. 133. Dejan Jović: *Jugoslavija, država koja je odumrla*, Zagreb 2003, str. 104–105.

¹⁶ Čeprav je Kardelj kritike, da se spogleduje z anarhizmom oz. Proudhonom, odločno zavračal, je vseeno presenetljivo, da podrobnejše analize, ki bi pokazala na možne Proudhonove vplive na Kardeljeve zamisli o socialističnem federalizmu, samoupravnem organiziranju in dogovarjanju ter »svobodni menjavi dela«, še nimamo, saj podobnosti v Proudhonovih in Kardeljevih idejah in izrazoslovju po vsej verjetnosti niso le naključne. Sicer pa je o tem, kaj je Kardelj bral, od kod črpal svoje zamisli in kako sploh zbiral gradivo zanje, v splošnem malo znanega.

¹⁷ George Schöpflin: *The Rise and the Fall of Yugoslavia*. V: John McGarry, Brendan O'Leary (ur.): *The Politics of Ethnic Conflict*, Routledge 1993, str. 186, 189; Vojin Dimitrijević: *Sukobi oko Ustava iz 1974*. Srpska strana rata, Truama i katarza u istorijskom pamćenju. Priredio: Njeboša Popov, Beograd 1996, str. 447.

samoupravne demokracije« – ohranjala monopolni položaj v političnem sistemu, bdela nad »pridobitvami revolucije in samoupravljanja« in se (povedano s Kardeljevimi besedami) »bojevala« za »neposredni vpliv na tiste ključne pozicije državne oblasti, od katerih so (bili) odvisni obstoj, stabilnost in nadaljnji svobodni razvoj socialistične družbe«. ¹⁸

Temeljne podmene Kardeljevih zamisli in vizij so bile torej v isti sapi utopične in protislovne, saj so bile na eni strani izraz prepričanja, da v Jugoslaviji postopoma nastaja brezrazredna in nekonfliktna družba, ki bo, ko bo dosegla zrelo razvojno stopnjo, s »samoupravnim dogovarjanjem« razreševala nasprotja in nesporazume, ¹⁹ na drugi pa stališča, da mora, vse dokler takšno stanje ne bo doseženo, ostati nosilni politični steber in varovalna notranja vez v državi Zveza komunistov z Josipom Brozom Titom na čelu, ki mu je ustava zagotavljala časovno neomejen položaj predsednika. Nekaj mesecev po sprejetju zvezne in republiških ustav so sledili republiški, pokrajinski in zvezni kongres Zveze komunistov, ki so sicer ohranili njeno federalno zasnovo, vendar obenem drug za drugim prisegali na enotnost komunistične organizacije, ki naj bi bila in ostala stranka »revolucionarne akcije«. Na zveznem kongresu Zveze komunistov so celo ugotovili, da je »sistem socialističnega samoupravljanja /.../ posebna oblika diktature proletariata« ter poudarili nepogrešljivo vlogo vojske, ki naj bi bila nenadomestljiv dejavnik »družbene stabilnosti« tudi v »trenutkih notranjih družbenih napetosti«. ²⁰ Zveza komunistov Jugoslavije je na ta način – kljub priseganju na samoupravljanje in ustavne pristojnosti zveznih enot – vse do Titove smrti delovala po načelih »demokratičnega centralizma«, tj. hierarhično in centralistično, saj so njeni najvišji voditelji s Titom na čelu še naprej sprejemali politične odločitve in posegali v politična razmerja ne glede na veljavno ustavo in sprejete partijske statute. ²¹

Kardelj in njegovi slovenski in jugoslovanski epigoni so trdno in samovšečno verjeli v izjemnost družbenega in političnega sistema, ki so ga izmišljali in vzpostavljali, pri čemer je bil ta v resnici skrajno neučinkovit in nepregleden, hkrati pa – kar je bilo, gledano dolgoročno, posebej usodno – razen splošnih ustavnih in zakonskih določb, ki so predvidevale dogovarjanje in sporazumevanje med federalnimi enotami, ni imel formalnih varovalk, ki bi preprečevale in odpravljale konflikte. ²² Navidezna politična umiritev, ki je sledila protiliberalnemu udaru jugoslovanskega partijskega vrha, je bila tako predvsem rezultat na silo vzpostavljene politične discipline in enotnosti in ne dejanskega raz-

¹⁸ Šetinc, n. d., str. 173. Pri tem je v svojem komentarju celo Šetinc ugotavljal, da se »vodilna vloga Zveze komunistov izraža kot element oblasti«, zaradi česar »lahko govorimo o elementih enopartijskega sistema«.

¹⁹ Mitja Žagar: Ustava socialistične federativne republike Jugoslavije iz leta 1974 in osamosvajanje republike Slovenije. V: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta SAZU. Ljubljana 1995, str. 367–377.

²⁰ Pirjevec, n. d., str. 340–341.

²¹ Dimitrijević, n. d., str. 468.

²² Žagar, n. d., str. 368.

položnja v republikah in njihovih političnih vodstvih. V drugi polovici sedemdesetih let je politična mobilizacija, h kateri je spodbujal samoupravljalско-delegatski sistem, sicer dosegla vrhunec, saj je samo v Sloveniji najrazličnejše »samoupravne« in delegatske funkcije opravljalo skoraj 300.000 ljudi,²³ toda večina prebivalstva se je kljub temu (in če je bilo le mogoče) izogibala javnemu izražanju političnih stališč, ki bi jih lahko pripeljala v spor z oblastmi. Za večino ljudi je bila pač (in povsem razumljivo) bolj kot politika in ideologija pomembna kakovost življenja s socialno varnostjo in življenjskim standardom, ki je v sedemdesetih letih v Jugoslaviji dosegel najvišjo raven po drugi svetovni vojni. Jugoslovanski partijski vrh – kljub priseganju na delavski razred in druga boljševiška gesla – ni nasprotoval razvoju v smeri zahodnega potrošništva, saj naj bi bila določena kakovost življenja sestavni del demokratičnega socializma, in potrošniška vročica, ki je zajela prebivalstvo že po odpiranju državnih meja in gospodarski reformi v šestdesetih letih, se je nemoteno nadaljevala po obnovitvi avtoritarne komunistične politike v začetku sedemdesetih let. V takšnih razmerah se je začel v vseh jugoslovanskih republikah, čeprav v različnih okoljih različno hitro, oblikovati nov, menedžersko-uradniški srednji sloj, ki je v osemdesetih in devetdesetih letih pomembno vplival na oblikovanje novih družbenih vrednot, življenjska stvarnost pa je imela vse bolj dva obraza, ki sta gledala vsak v svojo smer.²⁴ Medtem ko so oblasti še naprej vztrajale pri sistemu ene same stranke, omejevale svoboščine prebivalstva in se sklicevale na že povsem nestvarna politična gesla, se je vedno več ljudi oziralo na Zahod in se spogledovalo s potrošniško miselnostjo in načinom življenja.

Omenjena in druga protislovja so neizogibno zaznamovala tudi postopno razkrajanje Jugoslavije in njenega političnega sistema v osemdesetih letih, ko je bilo treba poravnati račune za prividno konjunktura sedemdeseta leta in se hkrati soočiti z naglim upadanjem avtoritete edine preostale politične varovalke, ki je lahko še bolj ali manj zagotavljala notranje jugoslovansko ravnovesje. Zveza komunistov Jugoslavije se je, kot je bilo realno pričakovati (v tem pogledu Kardelj prav gotovo ni bil vizionarski realist), ob zaostrovanju političnih odnosov skupaj z zvezno državo postopno tudi sama razkrajala v bolj ali manj republiške interese zastopajoče politične organizacije, kar naj bi bila – kot je že pred časom zapisala Vesna Pešić – prepričljiva potrditev spoznanja, da sta resnični federalizem in avtoritarna oblast nezdržljiva.²⁵ Slovenski predstavniki so pri tem v jugoslovanskem vrhu in zveznih organih tudi v prvi polovici osem-

²³ Božo Repe: »Svinčena leta«, V: Slovenska kronika XX. stoletja, Ljubljana 1996, str. 341.

²⁴ V tem pogledu so zelo zanimivi podatki raziskav javnega mnenja, ki npr. kažejo, da je večina vprašanih med najpomembnejše družbene vrednote v drugi polovici sedemdesetih let še vedno uvrščala spoštovanje človeka, svobodo, enakost in humanizem, pri čemer pa je več kot 60% vprašanih odgovorilo, da bi želeli stanovati v hiši z vrtom, in jih je kar 33% imelo potrošniški kredit. Gl. Vrednote v prehodu I, Slovensko javno mnenje 1968–1990. Ljubljana 1997, str. 244, 261.

²⁵ Vesna Pešić: Rat za nacionalne države. Srpska strana rata. Truama i katarza u istorijskom pamćenju. Priredio: Njeboša Popov, Beograd 1996, str. 26.

desetih let opravljali pomembne državne in politične funkcije. Dolgoletni sekretar izvršnega komiteja in član predsedstva Zveze komunistov Jugoslavije Stane Dolanc je postal leta 1982 zvezni minister za notranje zadeve. Mitja Ribičič je bil na XII. kongresu Zveze komunistov Jugoslavije istega leta izvoljen za predsednika njenega predsedstva, Sergej Kraigher pa je vodil komisijo za pripravo predloga reform, ki naj bi zagotovile »stabilizacijo« jugoslovanskega gospodarstva. Toda slovenski politiki, ki so poskušali s taktiziranjem v zveznih organih in skupščini in s togim vztrajanjem pri ustavi iz leta 1974 sebe in Slovenijo zdaj bolj, zdaj manj uspešno obvarovati pred vse močnejšimi zveznimi pritiski, z ustavobraniteljskim sklicevanjem na Kardelja niso mogli več prispevati k učinkovitejšemu razreševanju napetosti in težav v državi.

Skoraj deset let trajajoče razpadanje Jugoslavije v letih 1980–1990 je bilo pač ne le rezultat skrajno neugodnih gospodarskih razmer in nikoli premaganih nacionalnih nasprotij, temveč tudi globoke krize političnega sistema, ki se mu je po neuspelem in nasilnem poizkusu sanacije v sedemdesetih letih, desetletje pozneje – kot je leta 1986 zapisal France Bučar – dobesedno iztekel »rok trajanja«. »Demokracija ni privilegij, ampak pogoj za delovanje sodobne diferencirane družbe,« je ugotavljal, ko je razpravljal o nepremostljivem prepadu med idejo na »svobodnem delovanju« in »uveljavljanju ekonomskih zakonitosti« temelječega samoupravljanja in oblastnim vztrajanjem pri leninističnim vzorcem zavezanemu monopolnemu položaju »komunistične partije«. »V svobodnem tržnem gospodarstvu je, tudi po lastnem Marxovem opazovanju, država omejena na vlogo 'nočnega čuvaja',« je opozoril. Torej na vlogo, ki je »v popolnem nasprotju z ideologijo in politično močjo, na katerih temelji (partijska politična elita) svoj obstoj ...«²⁶ Bučarjeve ocene je konec devetdesetih let, ko je popisovala neučinkovitost zveznega vrha v spopadanju s krizo v osemdesetih letih, slikovito potrdila Milka Planinc, od odstranitve hrvaških reformistov leta 1972 do leta 1982 predsednica Zveze komunistov Hrvaške in v letih 1982–1986 predsednica Zveznega izvršnega sveta. »Partija je bila glavna ovira,« je bilo njeno stališče. »Oni so se ukvarjali z neskončnimi lamentacijami o ideološkem in političnem položaju, o sovražnikih socializma itd. Vedno so poskušali najti kak argument proti radikalnejšim gospodarskim spremembam, ker so bili skeptični do trga /.../ Partijsko predsedstvo je bilo glavni problem, toda zavedala sem se, da brez njih ne bom mogla delovati. Člani predsedstva so kontrolirali glasove v Zvezni skupščini in v vseh republikah in pokrajinah. Da bi pridobila njihovo podporo, sem jih morala prepričati, da trg ni v nasprotju s samoupravljanjem. Trdili smo, da je trg v bistvu omejevanje države prav tako kot samoupravljanje. Da torej gresta trg in samoupravljanje skupaj, saj se eden in drugi upirata 'etatizmu'.«²⁷

²⁶ France Bučar: Resničnost in utvara. Maribor 1986, str. 84–85, 232.

²⁷ Dejan Jovič, n. d., str. 233.

Z zaostrovanjem gospodarske in politične krize so se začeli v prvi polovici osemdesetih let v raznih delih Jugoslavije oglašati posamezniki (ponekod pa tudi skupine izobražencev), ki so se zavzemali za postopno pluralizacijo in demokratizacijo javnega in političnega življenja. Toda med zveznimi enotami so bile, kar zadeva politično ozračje in možnosti za svobodno izražanje političnih stališč, velike razlike, ustanov, ki bi omogočale ali celo pospeševale dialog med politično različno mislečimi, pa ni bilo in jih tudi ni bilo mogoče ustanoviti.²⁸ Hkrati so se politični oporečniki iz različnih nacionalnih okolij občutno razhajali ne le v svojih gledanjih na prihodnost jugoslovanske federacije in njene demokratizacije, temveč tudi v svojem odnosu do komunizma in vladajočega družbenega in političnega reda, ki so ju presojali različno, nekateri manj, drugi bolj kritično. V Srbiji in Sloveniji je prišlo v začetku osemdesetih let pod vplivom politikov, ki so poskušali v napetih in kritičnih razmerah v državi – v nasprotju z manj prožnimi »tovariši« v lastnih republikah ter kolegi drugod v Jugoslaviji – skleniti premirje s kritično razpoloženo inteligenco in utrditi svoj položaj doma, do postopne in obotavljive, vendar opazne liberalizacije javnega življenja, ki se je kazala v večji svobodi tiska in v javnih razpravah o temah, o katerih dotlej ni bilo mogoče spregovoriti glasno in sproščeno. V Sloveniji so nov in za oblast neprijetno moteč politični dejavnik postala mladinska in druga civilna gibanja, ki so zavračala preživeto komunistično simboliko in nekritično priseganje na jugoslovanstvo, se zavzemala za idejno in nazorsko svobodo, za civilni nadzor nad vojsko in spoštovanje človekovih pravic ter pozivala h kritičnemu soočanju z zapleteno in protislovno jugoslovansko stvarnostjo. Zahteve po demokratizaciji političnega življenja in odpravi komunističnih oblastnih in ideoloških monopolov so bile tudi osrednja tema pisanja leta 1982 ustanovljene Nove revije, dejavnosti pisateljskega društva in razprav nekaterih drugih revij in časnikov. »Prvi predpogoj, da se izmotamo iz predcivilnih oziroma predmodernih oblik eksistence, je v vzpostavitvi človeka kot dejanskega subjekta, se pravi: avtonomne osebe,« je v 57. številki Nove revije leta 1987 pisal Tine Hribar. »Drugi pogoj je, da besedi republika vrnemo njen prvotni pomen in vzpostavimo javnost kot javnost. Javnost, v kateri posameznik kot poedinec svobodno – brez strahu pred sankcijami – izraža svoja mnenja, svoje zahteve, skratka: svojo voljo.«²⁹

²⁸ Vladimir Gligorov: Why Do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia, Acta Universitatis Uppsalensis, Uppsala Studies on Eastern Europe 2. Uppsala 1994, str. 41–43. Gligorov pri tem meni, da so bile oporečniške skupine v jugoslovanskih republikah bolj pripravljene sodelovati s »komunisti lastne« kot »druge narodnosti«, kar pa seveda ni povsem točno. Slovenski izobraženci so se sredi in v drugi polovici osemdesetih let večkrat poskušali povezati s srbskimi, vendar to ni uspelo ne zaradi njihove preveč tesne zveze s komunisti v Sloveniji, temveč zaradi prevelikih razlik med pogledi srbskih in slovenskih oporečnikov na prihodnost Jugoslavije in prihodnost nacionalnih odnosov v državi. Podobne težave so oteževale tudi tesnejše zaveznitvo med slovenskim in hrvaškim oporečniškim izobraženstvom.

²⁹ Tine Hribar: Slovenska država. V: Nova revija, 1987, št. 57, str. 24.

Vendar takšni in drugačni kritiki komunistične politike in »samoupravnega socializma« sredi osemdesetih let tudi v Sloveniji še niso uživali širše družbene podpore. Še leta 1986 je v raziskavi javnega mnenja Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani kar 45,2 odstotka vprašanih odgovorilo, da »večinoma zaupajo« sistemu »socialističnega samoupravljanja«, več kot 40 odstotkov jih je menilo, da Zveza komunistov še vedno uživa »srednji ugled« in ob 34 odstotkih anketirancev, ki so bili še prepričani, da so mednacionalni odnosi v Jugoslaviji dobri, se jih je kar 42,2 odstotka odločilo za odgovor, da niso »niti dobri, niti slabi«. ³⁰ Razpoloženje prebivalstva pa se je pod vplivom rastoče nacionalistične vročice v Srbiji, srbskih in vojaških groženj Sloveniji in njenemu vodstvu in vojaškega procesa proti četverici leta 1988 v Ljubljani naglo in iz leta v leto spreminjalo, medtem ko so razprave o položaju Slovenije v federaciji in njeni politični prihodnosti vse bolj dobivale poudarjeno nacionalno obeležje. Po leta 1988 opravljeni raziskavi javnega mnenja je na ta način že več kot 60 odstotkov Slovencev ugotavljalo, da ima Zveza komunistov »slab« ali »zelo slab ugled« oziroma ugleda sploh nima več, več kot 49 odstotkov bi jih ne hotelo več delovati v samoupravnih organih in krajevnih delegacijah, 37,5 odstotka jih je ocenjevalo, da so mednacionalni odnosi v državi »slabi« ali »zelo slabi«, skoraj 51 odstotkov pa jih je črnogledo menilo, da se bodo v tudi prihodnje še poslabševali. ³¹ Politični preobrat je bil na ta način vse bolj neizogiben, več kot očitne razlike med republikami v dinamiki demokratizacijskih procesov in hitrosti razhajanja z vladajočo komunistično politiko pa so postajale neobvladljivi dezintegracijski dejavniki, ki je odločilno pospešil razpadanje države.

Vprašanje, ki si ga lahko zastavimo tudi zgodovinarji, čeprav po navadi nezaupljivo presojamo hipotetična ugibanja, je, ali bi bil razvoj v Jugoslaviji v zadnjih desetletjih 20. stoletja drugačen, če v začetku sedemdesetih let jugoslovanski vrh s Titom in Kardeljem na čelu ne bi ustavil t. i. liberalnih reformistov. Jugoslovanski režim je v šestdesetih letih – kljub težavam – še nesporno deloval in zagotavljal določeno, čeprav krhko notranjedinjavnostno ravnovesje. Komunisti s Titom in Kardeljem na čelu so v večini Jugoslavije še uživali ugled kohezijske in modernizacijske sile, ki bi lahko z odločnejšo opredelitvijo za demokratizacijo in za tržnogospodarsko politiko upočasnili stagnacijo in propadanje. Odnosi med republikami in narodi pa še niso bili na kritični meji, ki so jo dosegli konec osemdesetih let, ko ni bilo mogoče nobeno dogovarjanje več, četudi so bili že zelo napeti ter obremenjeni s predsodki in nezaupanjem.

³⁰ Toda v isti sapi je že več kot 60% vprašanih menilo, da ima Zveza komunistov med ljudmi »majhen« ali »zelo majhen ugled«, več kot 20% jih sistemu »socialističnega samoupravljanja« ni več zaupalo, skoraj 45% pa jih je obkrožilo odgovor, da se je Jugoslavija znašla ne le v gospodarski, temveč tudi politični krizi, ki »zadeva celotno družbo«. Da so nacionalni odnosi v Jugoslaviji »slabi«, je pri tem presenetljivo še vedno menilo le 16% anketiranih (da so »zelo slabi« celo samo 1,5%). Vrednote v prehodu I, Slovensko javno mnenje 1968–1990. Ljubljana, 1997, str. 509, 520, 521, 526.

³¹ Prav tam, str. 619, 629, 632.

Toda če bi hoteli v Jugoslaviji konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let dosledno slediti načrtovanim gospodarskim reformam in tržnogospodarskim usmeritvam, bi morali odločneje (in povsem drugače kot so si to predstavljali Kardelj in njegovi epigoni) spremeniti družbenopolitično ureditev. Nekateri tuji avtorji – kot ameriški zgodovinar Gale Stokes – tako menijo, da sta modernizacija in demokratizacija v Jugoslaviji konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let že dosegla skrajno mejo, ki jo je še dopuščal komunistični, »samoupravno« socialistični družbenopolitični sistem. Na radikalen politično-družbeni obrat, ki bi komunistom in zlasti njihovim najvišjim voditeljem odvzel njihovo odločujočo, vodilno vlogo, pa niso bili pripravljene niti partijski tradicionalisti niti njihovi reformno razpoloženi kritiki. Reformni gospodarski ukrepi so imeli razen tega v različnih nacionalnih in socialnih okoljih različne posledice in učinke in bi zato – kot je prepričljivo ugotovila Latinka Perović – v širših jugoslovanskih razmerah zlepa ne dobili konsezualne podpore večine.³² Tako imenovani liberalni reformisti so imeli torej v drugi polovici šestdesetih let malo možnosti za temeljitejšo preusmeritev zgodovinskega toka. Toda za razplet jugoslovanske krize konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let je bilo nesporno usodno in tragično, da tedaj na čelu republiških vodstev in federacije ni bilo (povedano s Kavčičevimi besedami) niti toliko na »strpen, preudaren in kulturn dialog« pripravljenih političnih voditeljev, kot jih je bilo v liberalno-reformističnem obdobju dve desetletji prej.

FROM DEMOCRATISATION ATTEMPTS (1968–1972)
TO AGONY AND CATASTROPHE (1988–1991)

SUMMARY

»Until as late as 1972, we have not reached a public and cultural clash of opinions in Yugoslavia, where everyone, without a danger of being outlawed, could state their mind and argue for their convictions«, Stane Kavčič wrote into his diary in the year of his forced retreat from the political scene. He was convinced that there was enough »power, knowledge and skill« in Yugoslavia, which could lead the Yugoslav socialism into a »better and democratic« future, »if only we would come together in a tolerant, deliberate and cultured dialogue«; so he saw his removal and the removal of the so-called liberal reformists in the other Yugoslav republics not only as a personal failure, but also as a Yugoslav tragedy.

³² Olivera Milosavljević: Jugoslavija je bila naša prva Evropa – razgovor sa Latinkom Perović. Snaga lične odgovornosti, Svjedočanstva 32, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2008, str. 96–97.

But was it still possible to carry out efficient reforms and transform Yugoslavia in the years from 1968 to 1972 and thus prevent the agony and catastrophe which followed in the 1980s? The economic reform, undertaken in 1965, mostly already failed until 1968. The social, national and political unrest, brought about by the failed reforms, mostly anti-reform students' movements, and the violent demise of the Czechoslovak Spring even strengthened the opponents of the more radical changes in Yugoslavia. Until the beginning of the 1970s, most of the republics may have been led by the supporters of the reformist measures and political liberalisation, still open for mutual communication about the transformation of the relations between the republics, a more market-oriented economic policy and democratisation of public life; however, their views of the role of federation, relations between the Yugoslav nations and economic policy differed drastically. The Slovenian leadership, headed by Stane Kavčič, argued for the most radical changes, speaking in favour of the freest possible negotiations between the republics, the increased independence of the republics in regard to their connections with foreign countries, and the financing of the federal bodies and institutions according to the principle of participation fees. As communists, Kavčič and his supporters may have maintained that the League of Communists should keep its leading political role in Yugoslavia, but at the same time they believed that modernisation of the political and economic system was impossible without efficient democratisation and pluralisation of the political space. Their demands for greater flexibility in regard to allowing private enterprise initiatives and private capital, even though not completely new, already questioned some of the basic ideological assumptions of the Yugoslav socialism.

The Yugoslav regime in the 1970s was not »neostalinist«, as we can frequently read and hear, but it was a hardline and contradictory form of communist authoritarianism. The new Yugoslav constitution of 1974, amended in 1976 by the Associated Labour Act, strengthened the political monopoly of the League of Communists on one hand, while on the other hand it weakened not only the federal but also the republican bodies and political institutions with a complex system of political representation and organisation as well as the atomisation of the society and economy through »TOZDs – Basic Organisations of Associated Labour«. The system, designed to encourage the mass politicisation of the population, was utterly inefficient and unintelligible, while all the important decisions were still made by selected leaderships of the League of Communists. With growing economic problems, mounting national tensions and the preparations for Tito's departure, the gradual process of disintegration in the second half of the 1970s also encompassed the authoritative vertical of the League of Communists, while the political initiative was taken over more and more independently by the republican communist leaderships. When because of the critical situation in the middle of the 1980s even these leaderships started losing the political power and authority in Slovenia and Croatia, the final

political crisis became unavoidable. Its bloody conclusion was fatally influenced by the dynamics of democratisation – slower in Serbia and swifter in Croatia and Slovenia – and the conflicts with the communist political concepts and patterns.

The following contribution emphasises that the crisis in the 1980s, leading to the dissolution of Yugoslavia and the attainment of Slovenian independence, is not only a result of critical economic situation and national aspirations of individual nations, but also a deep crisis of the political system, lasting for several decades, which was only intensified by the 1974 Constitution. The Slovenian communist leadership, not prepared for deeper changes and rigidly clinging to »Kardelj's system«, could not contribute anything in order to solve the tensions and problems. Thus in the second half of the 1980s, the time of the Yugoslav communism simply ran out, and the government elites in the individual republics were completely unprepared for the coming events.

The question whether the development would be significantly different had the so-called »liberal« reformists prevailed in 1972 cannot be answered consistently. Certain foreign authors (for example, the American historian Gale Stokes) believe that modernisation and democratisation in Yugoslavia in the end of the 1960s already reached the final point still possible in the communist system. But there were no real possibilities for more decisive changes of the system in the circumstances of that time. In this light, it was especially tragic for Yugoslavia that in the end of the 1980s, when the Berlin Wall fell, there were not even as many political leaders, ready for »tolerant, deliberate and cultured dialogue«, leading the republics and the federation, as in the »liberal – reformist« period twenty years earlier.